

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ: РАДЯНСЬКА СПАДЩИНА

Поява незалежної України була зумовлена кризою і розпадом попереднього ладу. Тому слід розібратися в суті радянського ладу і в характері національної радянської державності.

Радянська державність прямо і безпосередньо пов'язана з комуністичною ідеєю, реалізація якої ставилася у залежність від трудового ентузіазму населення країни, від його активної участі в державному управлінні через ради. За деякими ознаками комуністична ідея нагадувала християнську. Як і остання, вона захоплювала багатьох, але, якщо пастирі обіцяли гармонію і щастя лише у потойбічному світі, то вожді — за життя. Більше того, для досягнення щасливого і заможного життя при комунізмі називалися конкретні строки — від п'яти до двадцяти років.

Намір вождів ошчасливити людей поширювався не тільки на населення власної країни, а й на весь світ. Тому цілком закономірно, що навіть у 1980 р., який М. Хрущов за два десятиліття до того назвав кінцевою датою побудови комунізму, організатори Московської олімпіади обрали її символом п'ять кілець-континентів, з яких виростав стилізований профіль Спаської вежі Кремля. Провал будь-якої конкретної комуністичної програми не примушував прихильників комунізму піддати ревізії свою ідеологію.

У 1995 р. у Франції було опубліковано узагальнюючу працю шести науковців з різних країн, які присвятили себе дослідженню комунізму, — “Чорна книга комунізму”. Перекладена на багато мов, вона розійшлася по всьому світу. Зокрема, у 1999 р. з'явився її російський переклад. У цій книзі обсягом в 768 сторінок розповідається про злочини комуністичних режимів в Європі, Азії і Латинській Америці. На палітурку винесена підсумкова цифра жертв комунізму — 95 млн осіб.

“Чорна книга комунізму” завершується розділом, що написав Стефан Куртуа. У розділі під короткою назвою: “Чому?” багато цікавих спостережень і глибоких узагальнень. Проте цей розділ, як і вся книга, на жаль не дають переконливих відповідей на питання, чому комунізм нерозривно пов'язаний з терором, у тому числі оберненим проти самих носіїв комуністичної ідеї? чому суспільство виявилось безпорадним перед організаторами масового терору? чому радянська система влади стала недієздатною саме тоді, коли їй вдалося перебороти будь-який опір у суспільстві? чому, нарешті, разом з КПРС розвалився Радянський Союз?

Оскільки “Чорна книга комунізму” не має відповідей на ці питання, то сьогодні для багатьох читачів вона видається нагромадженням жахів, а не аналітичним дослідженням. Більшість людей, які народилися і досягли похилого віку за радянської влади, не схильні малювати той період суцільною чорною фарбою. Вони можуть з достатніми підставами назвати безліч позитивних моментів тогочасного життя, які робили його змістовним, і не тільки тому, що це були роки, коли вони ще залишалися бадьорими й повними сил.

Коли Верховна Рада УРСР вийшла з-під тіні КПРС і стала користуватися повновладдям у своїй республіці, вона вирішила заснувати власний друкований орган. У січні 1991 р. почала виходити парламентська газета “Голос України”. Замість звичайного гасла “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” вона обрала інше: “Владу — Радам!”. Всупереч правилам орфографії слово “Ради” у множині писалося з великої літери. Гасло зійшло з першої сторінки газети тільки в березні 2000 р., тобто після “оксамитової” революції у Верховній Раді. Парламент був і лишається дзеркалом суспільства. Якщо парламентська газета відчувала певну ностальгію за реаліями радянського життя, то такі настрої були властиві й суспільству.

Виходячи з безсумнівно терористичної природи радянської влади, іноземні дослідники не розуміють джерел такої ностальгії. А нам, кого ця влада виховувала з дитячих років, нелегко розібратися в суті явищ, покритих багат шаровою пропагандистською полудою. Вивчаючи недавнє минуле, нам треба постійно звертатися до самих себе, вичавлюючи по краплині прищеплені стереотипи.

Тривалий час моє розуміння системи влади в СРСР не виходило за межі знаменитої лєнінської промови “Що таке радянська влада?”, записаної з пропагандистською метою на грамофонну платівку. Дослідження голодомору 1932—1933 рр. дало змогу придивитися до “робітничо-селянської” влади рад з іншого боку. Визріла стаття, яку я відніс у газету “Сільські вісті”, що виходила у 1991 р. тиражем в 2,5 млн примірників. Стаття називалася незвично: “Чи потрібна нам Радянська влада?” Мабуть, таке питання здалося головному редактору І. Сподаренку риторичним і не з усіма тезами статті він погодився, однак газета опублікувала статтю без жодних змін у тексті, хоча й під іншим заголовком: “Яка влада нам потрібна?”¹

Тепер стаття залишається тільки історіографічним фактом. Вона втратила актуальність, якщо підходити до неї з точки зору предмету дослідження, проте набула іншої цінності: як джерело для дослідження процесу подолання пропагандистських стереотипів у свідомості людей, вихованих при комунізмі.

Повертаючись до суті тої влади і національної державності, слід відділити радянську революцію від комуністичної й відповідно —

владу радянських органів від компартійної диктатури. Таке розщеплення тандему “компартія — ради”, відомого під звичною назвою “радянська влада” відповідатиме правді життя і дасть змогу зробити принципово нові висновки щодо природи успадкованих сучасною Україною владних інституцій.

Очевидно, не треба доводити, що до жовтневого перевороту ради не були владою. Вони стали нею тільки тоді, коли злилися з компартійною диктатурою. У результаті цього злиття якраз й утворився політичний феномен, знаний під назвою “радянська влада”.

У радянській історіографії повновладно фігурували Лютнева буржуазно-демократична і Жовтнева соціалістична революції, а Українській не надавалося належної їй ваги. Поняття про комуністичну революцію взагалі не існувало. Якби ми слідували традиціям радянських історіографів то нині мали б зосередитися на подіях виключно Української революції? Це означало б, що за останнє десятиліття ми нічому не навчилися. Треба відійти від канонів політизованої історії і вивчати минуле таким, яким воно було насправді. Простежимо, яким чином усі революції, що відбувалися на українській та російській землях, взаємодіяли або взаємопоборювали одна одну.

Десятиліттями Лютнева революція відділялася залізобетонною стіною від більшовицького перевороту. Жовтневий переворот аж до 1 лютого 2000 р. відзначався в Україні двома вихідними днями — як найбільше свято. Воно мало урочисту назву: Дні пам’яті Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Вважалося, що Жовтнева революція відбулася за один день. З наступного дня більшовики почали брати владу в свої руки по всій велетенській території колишньої імперії. Цей кількомісячний період до початку громадянської війни теж отримав урочисту назву: “тріумфальна хода Радянської влади”.

Насправді Російська революція, як її називали в усіх тогочасних газетах, була цілісною. Вона спалахнула в лютому (березні за новим стилем) 1917 р., пройшла через кілька політичних криз і два перевороти — провальний правий (корніловський) і переможний лівий (ленінський). Закінчилася вона в січні 1918 р. розгоном Установчих зборів.

Саме така періодизація революції сприймалася її сучасниками як аксіома. Не надаючи з доктринальних причин вагомому значення розгону Установчих зборів (здійсненому попри те, що вимога про скликання їх містилася в партійній програмі більшовиків), В. Ленін все-таки називав жовтневий переворот переворотом, а не революцією. Тільки після смерті вождя, в десятилітній ювілей захоплення влади більшовиками комуністичні пропагандисти відділили більшовицький переворот від Лютневої революції непроникною ідеологічною стіною, аби возвести його на п’єдестал як окрему Велику жовтневу соціалістичну революцію.

Головним політичним продуктом Російської революції були ради робітничих і солдатських депутатів. Історія революцій не знала раніше таких організацій. Уперше вони виникли в Росії у 1905 р. як комітети з керівництва загальним страйком. Петроградська об'єднана рада робітничих і солдатських депутатів була створена у 1917 р. цілком стихійно, без прямої участі політичних партій. Якраз вона й відіграла вирішальну роль у поваленні самодержавства, що б там не казали тогочасні лідери кадетів.

Поява рад пояснювалася напруженістю соціальних суперечностей, загострених тривалою війною. У народних низах поширювалися озлобленість, відчай і ворожість до панівних класів. Поряд з цілком зрозумілою вимогою припинення війни ради висунули екстремістські гасла: “Землю — селянам!”, “Фабрики — робітникам!”

Російська революція від початку розвивалася як пролетарська. Про її буржуазність аж до більшовицького перевороту заявляв тільки В. Ленін. Та хіба можна називати революцію буржуазною, якщо основна її сила — ради вимагали експропріації поміщиків і буржуазії?

Ленін твердив, що тільки його партія є авангардом пролетаріату, а всі інші служать інтересам буржуазії. Однак насправді робітники й одягнуті в солдатські шинелі селяни більше прислухалися до есерів і меншовиків, які контролювали ради, а через них — дії сотень тисяч озброєних людей.

І партія есерів, і партія і соціал-демократів розглядали ради як тимчасові органи революції. Вони не бажали перетворювати їх на органи влади. Метою революції вони вважали скликання Установчих зборів. Лідери цих партій не сумнівалися, що завоюють більшість у цьому представницькому органі (так воно і сталося). Вони примусили ради віддати владу Тимчасовому комітету Державної Думи. Думці утворили легітимний Тимчасовий уряд, головним завданням якого вважалося скликання Установчих зборів.

В.Ленін після приїзду з еміграції заявив, що ради — це органи влади і тому в країні — двовладдя. Перед більшовиками ставилося завдання витіснити есерів і соціал-демократів з рад, щоб на плечах рад прийти до влади. Висунуте Леніним гасло “Вся влада — Радам!” означало, що більшовики не повинні були зважати на суверенні права народу, який мав через демократичну процедуру виборів в Установчі збори визначити склад органів державної влади. Ради як класова інституція протиставлялися загальнонародним інституціям.

В Україні ради утворювалися переважно у великих містах, робітничих селищах Донбасу, на фронтах. Як правило, вони стояли осторонь національно-визвольної боротьби. Індустріальний пролетаріат, який в Україні був переважно російським або русифікованим, організовувався й по лінії професійних спілок та фабрично-заводсь-

ких комітетів. Профспілки і фабзавкоми часто були ініціаторами утворення рад робітничих депутатів.

Партія більшовиків не покладалася лише на ради. Від березня 1917 р. вона вербувала червоногвардійців. Бойовики Червоної гвардії з'явилися у Катеринославі, Харкові, Одесі, Києві, в містах і селищах Донбасу.

Більшовики наполягали на передачі влади радам ще тоді, коли ради контролювалися есерами і соціал-демократами. В.Ленін не сумнівався у тому, що його партія витіснить з рад конкурентів. Ця переконаність значною мірою ґрунтувалася на частковому збігові вимог більшовиків з вимогами рад.

Збіг вимог рад і більшовиків визначив кінцевий успіх ленінської партії. Це треба підкреслити з усією силою, щоб зрозуміти характер і долю Російської революції: не буржуазної і не більшовицької, а робітничо-селянської, точніше — пролетарської. Ще точніше було б назвати цю революцію радянською. На жаль, прикметник “радянський”, так само як і іменник “соціалізм”, були приватизовані й спотворені до невпізнанності більшовиками.

Робітники в радах вимагали передачі підприємств у колективну власність. Селяни і солдати прагнули конфіскації і розподілу поміщицьких земель. Ліквідація класу великих власників збіглася з вимогами ленінської партії. Однак програма більшовиків передбачала ліквідацію всієї приватної власності, у тому числі “дрібнобуржуазної” (селян, кустарів, ремісників, дрібних торговців).

Одразу після провалу корніловського перевороту Ленін узяв курс на завоювання влади. Щоб забезпечити успіх, він тимчасово відмовився від власних програмних гасел і підняв на щит вимоги рад. З ними більшовики й перемогли у жовтні 1917 р. Насправді це була перемога рад, але більшовики вже контролювали їх. (Контроль над радами ленінська партія не втратила аж до конституційної реформи 1988 р.) У руках більшовиків і створеної ними організації чекістів ради перестали бути тими радами, якими вони були в 1917 р. Після того, як це трапилося, надійшла черга для втілення передбачених програмою більшовицької партії соціально-економічних перетворень. Комуністична революція, у якої було мало спільного з пролетарською, почалася з весни 1918 р. і тривала, якщо брати до уваги її політичні наслідки, нескінченно довго — до 1938 р.

Події Української революції тепер загальновідомі. Як і Російську, її слід датувати 1917—1918 рр. Проте цим схожість між ними й обмежується. По-перше, Українська революція була національно-визвольним рухом, який розвивався за власними законами. По-друге, вона охоплювала всі українські землі, включаючи територію Австро-Угорщини.

Державотворча діяльність Центральної Ради як представницького органу українського народу найбільш виразно проявилася в її універсалах — законах, що мали статус конституційних законів. 23 червня 1917 р. Перший Універсал проголосив право українського народу самому порядкувати на своїй землі. 16 липня Другий Універсал повідомив про перетворення Центральної Ради на крайовий орган представницької і законодавчої влади. Цим же Універсалом (єдиним, який було узгоджено з центральним урядом Росії) легітимізувався утворений раніше і підзвітний Центральній Раді виконавчий орган влади — Генеральний секретаріат. 20 листопада Третій Універсал оповістив про створення національної демократичної держави — Української Народної Республіки. В ніч на 25 січня 1918 р. було оприлюднено Четвертий Універсал, за яким УНР ставала незалежною.

Після розпаду імперії Габсбургів естафета Української революції була підхоплена на західноукраїнських землях. 13 листопада 1918 р. відбулося проголошення Західноукраїнської Народної Республіки.

Безпосереднім результатом Української революції стало возз'єднання двох республік в єдину соборну демократичну державу — Українську Народну Республіку. Ця знаменна подія сталася 22 січня 1919 р. Однак сусідні держави вже почали окупацію обох республік. Наближалася до своєї трагічної розв'язки українсько-польська війна 1918—1919 рр. у Східній Галичині. Йшла до фіналу друга українсько-російська війна 1918—1919 рр.

Всі російські політичні діячі від монархістів до більшовиків панічно боялися відділення України від Росії. Дізнавшись про те, що київський уряд зайнявся підготовкою виборів до Всеукраїнських установчих зборів, Тимчасовий уряд розпочав процедуру притягнення генеральних секретарів до карної відповідальності. Жовтневий переворот більшовиків припинив чергову кризу у відносинах Петрограда і Києва.

Однак більшовики виявилися ще більш небезпечним ворогом української національної державності. Щоб утримати Україну, вони використовували різноманітні методи: збройну силу, підступну демагогію і цілком реальне задоволення вимог народних низів. Популярність більшовиків в Україні істотно зросла, коли Раднарком ініціював конфіскацію майна великих власників і мирні переговори в Брест-Литовську з Німеччиною та її союзниками.

Центральна Рада не знаходила протитрути економічному екстремізму більшовиків, якого не поділяла. Найбільш радикальні її заходи не суперечили засадничим принципам інституту приватної власності. Тому ці заходи не задовольняли пролетаризовані низи, частка яких за роки війни істотно зросла. Національні гасла Центральної Ради перестали захоплювати народні маси, оскільки більшовики теж пропонували українцям незалежну республіку, тільки не демократи-

чну, а радянську. Розібратися в тому, де кінчається демократія і починається демагогія, маси не могли. Парламентаризм асоціювався у них із тим, що вони знали, а знали вони Державну Думу. Національна революція не втратила своєї соціальної бази, проте все більша частка українців відверталася від чужих їм інтелігентів з керівних структур демократичної УНР і приєднувалася до ближчих по духу пролетарів радянської УНР, які з ентузіазмом обіцяли стомленим масам все і відразу.

Утворений в Харкові уряд радянської УНР назвали не Раднаркомом, як у Петрограді, а за аналогією з виконавчим органом Центральної Ради — Народним секретаріатом. Під його прикриттям червоногвардійці з російських та українських міст пішли на Київ і після здобуття міста влаштували в ньому криваву різанину — першу такого масштабу з монголо-татарських часів.

У відчаї Генеральний секретаріат після укладення Брестського миру звернувся до урядів Німеччини і Австро-Угорщини з проханням надання захисту від інтервенції з боку Росії. Цим він підписав собі смертний вирок. Австро-німецькі війська, які посунули на Україну на прохання УНР, нам — українським історикам — не випадає називати інтервенціоністськими. Але не можна заперечувати окупаційного характеру їхніх дій.

Демократичний струмінь Російської революції вичерпався вже після жовтневого перевороту, хоч демократія ще агонізувала до початку 1918 р. Демократичний струмінь Української революції вичерпався у квітні 1918 р., з розгоном окупантами Центральної Ради, а от її національний дух не згасав іще впродовж кількох років.

Коли заходить мова про комунізм, нас огортає магія слів: навіть сьогодні термін “комунізм” тлумачиться не як означення реального політико-економічного ладу, в тенетах якого борсалися три покоління громадян України, а слово-символ майбутнього суспільства загального благоденства.

Політико-економічна суть комунізму корінилася не в розподільчих відносинах (славнозвісне: “матеріальні та культурні блага — за потребами”), а у відносинах власності. Експропріація засобів виробництва у великих власників і “усуспільнення” дрібних власників становили соціальні катаклізми небачених масштабів. Хотілося б привернути увагу до феномену комуністичної революції, його витоків та рушійних сил, а отже і до його впливу на характер і зміст української державності.

Російську і Українську революції 1917—1918 рр. спіткала комуністична мутація, яка виникла в Росії і була силою прищеплена в Україні. Мутація в Росії обернулася радянською державністю, яку заперечували всі революційні сили, але відстоювали більшовики. Мутація в Україні набула форми національної радянської державності, нав’язаної народу трьома послідовними збройними вторгненнями з півночі.

В основу функціонування рад як державних органів більшовики поклали принцип неподільності влади. На цьому ж принципі ґрунтувалося й самодержавство. Незважаючи на полярну протилежність політичних режимів Російської імперії та Радянського Союзу, між ними простежується наступність: обидва — носії диктатури, а не демократії.

Партія Леніна не заперечувала самого факту диктатури, але заявляла, що це — диктатура пролетаріату. Щоправда, тут же лунали дві заяви: ради є державною формою диктатури пролетаріату, а більшовики — революційним авангардом робітничого класу. З них логічно випливало, що після захоплення контролю над радами “диктатура пролетаріату” ставала диктатурою партії більшовиків. Та ніхто з рядових членів багатомільйонної КПРС аж до кінця її існування не відчував себе диктатором.

Державна партія будувалася на принципах “демократичного централізму”, який вимагав безумовної підпорядкованості її нижчих ланок вищим. Завдяки цьому влада диктаторського походження зосереджувалася на останньому щаблі компартійно-радянської конструкції — в Центральному комітеті РКП(б) — ВКП(б) — КПРС.

Найважливішою сферою діяльності компартійних комітетів, аж до Центрального, стало “радянське будівництво”, тобто творення мережі рад з контрольованим складом депутатів. Безпосередньо на себе партійні комітети брали обмежену частку державних функцій. Левова частка управлінської роботи покладалася на виконавчі комітети рад.

Завдяки розмежуванню функцій партія зберігала політичну владу, але не брала на себе відповідальності за поточні справи. Ради позбавлялися політичного впливу, але наділялися повним обсягом розпорядчих функцій. Можливі непорозуміння між партійним і радянським апаратами попереджувалися призначенням на відповідальні посади в радянських установах тільки членів партії.

Компартійно-радянський тандем не випадково назвали “Радянською владою”. Через систему рад диктатура заглиблювалася в народні низи. Досягалося це шляхом наділення мільйонів громадян реальними, хоч і обмеженими управлінськими або контрольними функціями. У результаті створювалася ілюзія народовладдя. Сумніватися в народності такого політичного режиму було неможливо. Тим більше, що свої кадри він черпав з народних низів. Робітничо-селянське походження стало знаком вищої соціальної якості, подібно до того, як раніше таким знаком вважалося дворянське походження.

Завдяки перетворенню рад в органи влади і утворенню компартійно-радянського владного тандему партія більшовиків фактично поділилася на дві частини з принципово різними функціями. Внутрішня, тобто апаратна, партія була нервовим центром радянських, профспілкових, силових та інших органів. Зовнішня партія складала-

ся з мільйонів рядових членів, які виконували функцію “передавального пасу” від верхів влади до народних низів.

Конституційна реформа 1936 р. одягла ради в парламентські шати. Реформу проводили партапаратники, які одразу пристосувалися до прямих, пропорційних і рівних виборів при таємному голосуванні. Як і раніше, компартійні комітети могли без будь-яких утруднень дозувати соціальний, демографічний, національний і партійний склад радянського депутатського корпусу.

Симбіоз компартійної диктатури з владою радянських органів давав можливість вибудувати державу в довільних формах. Видимі конструкції держави не мали значення, бо за ними ховалася не відображена в конституціях диктатура жорстко централізованої партії. Така особливість дала змогу вибудувати і національну радянську державність. Іззовні вона здавалася істотною поступкою визвольному руху.

“Незалежна” радянська Україна створювалася у 1917 р. з тактичних міркувань, щоб полегшити поглинення УНР. Проте її створення вплинуло на розв’язання доленосного для України питання про територіальну цілісність українських земель. Центральна Рада визначала кордони утвореної нею держави дев’ятьма губерніями (без Криму) з переважно українським населенням. Тимчасовий уряд бачив автономну УНР у складі п’яти губерній, територія яких була приєднана до Московської держави у 1654 р. Такої позиції спочатку дотримувався й Раднарком. Коли виникла потреба скликати Всеукраїнський з’їзд рад, він зняв заперечення щодо східних й південних губерній (Новоросії і Слобожанщини). Там було більше рад, ніж на корінних українських землях, і ці ради були більшою мірою більшовизовані.

Після громадянської війни Раднарком збирався “автономізувати” Україну, тобто позбавити її національної державності. Виявилось однак, що джина вже випустили з пляшки. Таку ідею мало хто підтримав навіть в українських компартійно-радянських колах. Наприкінці грудня 1920 р. радянська Росія і радянська Україна уклали договір про воєнний і господарський союз як рівноправні держави. Раднарком у цей час розмістив в Україні шість армій чисельністю в 1,2 млн бійців. Та йому було ясно, що виключно силою таку велику республіку не втримати.

У 1921—1922 рр. колишня Росія існувала як країна без назви, що складалася з дев’яти (включаючи Далекосхідну Республіку) формально незалежних держав. У передостанній день 1922 р. була утворена єдина союзна держава. Національні республіки поступилися своїм паперовим суверенітетом, а Росія — своєю назвою. Як і попередня “договірна” федерація, Радянський Союз скріплювався диктатурою державної партії. Цього було досить.

Щоб підкреслити рівноправність союзних республік, всі вони у складі федеративної держави дістали рівні з новою Росією права. Серед інших фігурувало право на вільний вихід з СРСР. Й.Сталін відстоював “автономізацію” республік, але підтримав ідею утворення поряд з Російською новою, Союзною, федерації. Популістське “право на вихід” залишилося за союзними республіками навіть у сталінській Конституції 1936 р.

Відразу після утворення СРСР головною лінією національної політики стала коренізація. Український різновид її дістав назву “українізація”.

Політику радянської українізації не слід ідеалізувати. Головним змістом її було укорінення влади в україномовному середовищі, у зв'язку з чим чекісти, професори і пропагандисти мали перейти на мову того населення, у середовищі якого вони працювали. Однак у певних вимірах радянська коренізація не могла не зближуватися з тією українізацією, яку здійснювали національні уряди.

Спільним знаменником для обох типів українізації — національного і радянського — була дерусифікація. Переслідувану сотні років рідну мову українці тепер почули у школах і закладах культури. Українізація здійснювалася навіть за межами України — в місцях компактного проживання українців.

На відміну від інших національних республік, де коренізація обмежувалася переважно завданнями зміцнення державної влади, в Україні вона сприяла духовному відродженню. За економічним та людським потенціалом УСРР дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим. Саме тому вона користувалася підвищеною увагою конкуруючих кланів у Кремлі. “Кращим другом” України став Й. Сталін, який призначив на найвищу посаду в республіці свого підручного — Л. Кагановича. Користуючись всебічною підтримкою Кагановича і Сталіна, нарком освіти М.Скрипник витискував з офіційної політики українізації максимум можливого. Однак таке становище тривало недовго — до завершення боротьби за владу в центрі тоталітарної держави і здійснення комуністичних перетворень.

Тоталітаризм має десятки визначень, найкоротшим з яких є те, що формулюється через протиставлення тоталітаризму й демократії. Демократія є пануванням суспільства над державою, тоталітаризм — пануванням держави над суспільством.

Коротке визначення завжди вимагає пояснень. Треба пояснити, зокрема, чому царське самодержавство і подібні йому абсолютистські режими не слід кваліфікувати як тоталітарні способи правління, хоч монарх був персоналізованим уособленням держави, а суспільство складалося з підданих, а не громадян.

Тоталітаризм міг виникнути тільки на високій стадії розвитку техніки та економіки, коли аграрне суспільство перетворилося на індустріальне, а ринок почав інтенсивно глобалізуватися. Традиційні

форми політичного устрою у передових країнах все більше відставали від досягнутого техніко-економічного рівня, внаслідок чого спалахнули грандіозні цивілізаційні кризи — Перша світова війна 1914—1918 рр. і Велика економічна депресія 1929—1933 рр. У кризовій ситуації в демократичних країнах почало формуватися громадянське суспільство. Однак у деяких з них через несприятливі внутрішні й міжнародні умови виникла зловідомою тоталітарна мутація.

Механізм такої мутації був універсальним. Певна сила піднімалася з народних низів і знищувала конкурентні форми організованого політичного життя. Практично кожному членові суспільства переможці нав'язували вигідні тільки для них цінності та погляди (технічні засоби для цього вже існували). Як правило, тоталітарна диктатура мала яскраве ідеологічне забарвлення і трималася на трьох китах: державному терорі, пропаганді й вихованні.

Тоталітаризм радянського зразка виявився особливо живучим не випадково. Політична та економічна диктатури в ньому поєднувалися в одне ціле.

Фашизм і його різновид нацизм обмежувалися в економічній сфері контролем над підприємцями і регулюванням виробництва. Ці тоталітарні режими були позбавлені внутрішньої стабільності й робили ставку на мілітаризацію та війну. Компартійно-радянський тоталітаризм був до певного часу стабільним і в умовах миру. Стабільність забезпечувалася соціально-економічними перетвореннями, що передбачалися комуністичною доктриною. Суть їх полягала у знищенні приватної власності на засоби виробництва і побудові директивно-планової, командної економіки.

Радянська влада будувала адекватний собі економічний фундамент. Експропрійовані під прапорами націоналізації або усупільнення засоби виробництва на ділі не переходили у розпорядження нації або суспільства. Під виглядом державної власності вони опинялися у фактичному володінні державної партії, і в першу чергу — керівництва Центрального комітету, яке скориставшись принципом “демократичного централізму”, прибрало до рук усі партійні та державні структури. Приватна власність як засіб, що унеможлиблює експлуатацію найманої робочої сили, не зникла, як проголошувала марксистська теорія, а була націоналізована, зосередилася в руках купки вождів, тобто політичних олігархів. Практично кожний член суспільства став економічно залежним від влади. Ця обставина у поєднанні з терором, пропагандою і вихованням якраз і забезпечувала тривалий час внутрішню стабільність радянського ладу.

Що таке комуністична революція в Росії?

Вже зазначалося, що останнім етапом Російської революції слід вважати період від жовтневого перевороту до розгону Установчих

зборів. Свою “революцію зверху” більшовики почали після завершення “тріумфальної ходи Радянської влади”, тобто з весни 1918 р. Якраз тоді з’явилася славнозвісна брошура В.Леніна “Чергові завдання Радянської влади”. Комуністична революція ставала черговим, після встановлення диктатури на території всієї країни, завданням ленінської партії.

Чому історики не відокремлюють подій пролетарсько-радянської, тобто народної в своїй основі революції 1917—1918 рр., від подій комуністичної, тобто партійної революції? Мабуть, й досі дається взнаки вплив історичної концепції сталінського “Короткого курсу історії ВКП(б)”.

Збіг стихійного екстремізму народних низів, що вимагали “експропріації поміщиків та буржуазії”, з доктринальним екстремізмом більшовицької партії — головна інтрига подій, що розгорнулися. Скориставшись моментом більшовики спочатку оволоділи радами зсередини, а потім розпочали власні соціально-економічні перетворення. Ніхто з тих, хто вийшов на вулиці Петрограда з вимогою “Геть самодержавство!”, не помітив, що у революційному гнізді з’явилося більшовицьке зозулення.

Ради висували дві вимоги, які стосувалися приватної власності: “Фабрики — робітникам!”, “Землю — селянам!” Ці вимоги збігалися з комуністичною програмою більшовиків “на вході”, коли мова йшла про “відібрати”, але розходилися “на виході”, коли потрібно було визначитися, кому вони мали дістатися.

Робітники вимагали передачі фабрик у власність трудових колективів. Вони не могли собі уявити, як інакше можна розпорядитися фабриками після їх експропріації. Однак кожний такий випадок кваліфікувався з боку держави як небезпечний анархо-синдикалізм. Засоби виробництва мали стати власністю “робітничо-селянської” держави. “Пряме чи посереднє узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво, — підкреслював Ленін, — є величезним перекрученням основних засад радянської влади”². Єдина поступка, на яку погодилися більшовики, полягала у наданні істотних прав робітничим організаціям у сфері управління виробництвом. Певною мірою це було вимушеним заходом, бо без управлінських або контрольних функцій сотень тисяч робітників націоналізована промисловість не змогла б існувати.

Навіть зовсім збіднілі селяни трималися за приватне господарство і вимагали поділити поміщицьку землю зрівняльно. Таким був всім зрозумілий зміст гасла “Землю — селянам!” Перед жовтневим переворотом більшовики взяли це гасло на озброєння, але після завоювання влади зробили спробу змусити селян працювати в радгоспах або одержавлених комунах. Ця спроба завершилася провалом. Коли уряд Х. Раковського навесні 1919 р. почав роздавати поміщицьку землю радгоспам і цукровим заводам, українське селянство повстало, і

республіку захопили денікінці. Спроби реквізувати селянську продукцію шляхом продрозкладки теж призвели до масових повстань. В.Леніну зрештою довелось “платити за вексями”, виданими ним селянству напередодні жовтневого перевороту. Ринкові відносини між містом та селом були відновлені.

Неп був паузою в комуністичній революції. Ця пауза через боротьбу за владу в Кремлі тривала мало не ціле десятиліття. Атака на селян відновилася 1929 р., засобом перетворення селян на колгоспників став масовий терор, була здійснена депортація у віддалені райони Росії десятків тисяч так званих куркулів. Щоб змусити колгоспників працювати на державу, Сталін застосував терор голодом, від якого в Україні загинули мільйони людей.

Кошти, які вилучалися з села за допомогою механізмів економічного примусу, спрямовувалися на індустріалізацію. Кінцевою метою сталінського штурму було перетворення СРСР в індустріальну розвинуту державу, здатну провадити на міжнародній арені наступальну політику.

Досягнення в капітальному будівництві 30-х рр. вражають. За одне десятиліття Україна випередила за рівнем індустріального розвитку ряд європейських країн. Але промисловий потенціал використовувався в першу чергу для головної мети — зміцнення військової могутності СРСР.

Напередодні Другої світової війни ця мета була досягнута. В СРСР з'явилася розвинута командна економіка — ідеальний фундамент для тоталітарного режиму. Вкрай неефективна, вона мала проте одну істотну перевагу над економікою ринкового типу: винятково високий мобілізаційний потенціал.

Попередній аналіз засвідчив, що національна державність в СРСР мерехтіла на межі реальності і нереальності. Це пояснювалося самою структурою радянської влади. Реальність влади радянських органів створювала у громадян союзних республік ілюзію того, що вони мали власну державність. Однак не менш реальними були компартійні комітети, які скріплювали всі радянські органи влади сталевими обручами позаконституційної диктатури. Тому національна державність була ніби законсервованою. Лібералізація національної політики або послаблення компартійної диктатури могли б наповнити її реальним змістом.

У 20-х рр. перспективи радянської України здавалися обнадійливими. Слідом за М.Грушевським Збруч перетнули десятки тисяч галичан. Українці в сусідніх країнах сподівалися, що національна державність з часом стане реальною. Лідер впливової у Західній Україні партії націонал-демократів Д.Левицький в газеті “Діло” писав: “На Радянській Україні росте, міцнішає і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї — чужі рямці фіктивної української державності наповнюються рідним змістом справжньої державності”³.

Цим сподіванням не судилося здійснитися. Коли Сталін посів вакантне місце вождя державної партії, Україна опинилася в епіцентрі репресій. Саме існування найбільшої національної республіки Сталін сприймав як виклик. Для режиму, позбавленого як освяченої Богом легітимності, так і реального конституційного регулювання, навіть власноручно створений харківський (з 1934 р. — київський) субцентр влади уявлявся як постійна загроза. Сталін знав лише один спосіб боротьби з потенційною небезпекою — превентивні репресії, й тому услід за спрямованим проти українського села терором голодом розгорнулося планомірне винищення української інтелігенції. Масові репресії 1937—1938 рр. стали заключним акордом комуністичної революції. Виник лад, контури якого визначала програма РКП(б).

Під час Другої світової війни Україна особливо постраждала через своє вразливе геополітичне становище. Разом з тим вона зробила істотний внесок у перемогу над ворогом і вперше після 1922 р. вийшла на арену міжнародного політичного життя як окрема держава. Вагомим результатом зустрічей Великої трійки в Тегерані та Ялті стало об'єднання всіх українських земель в єдиній державі.

Післявоєнні роки виявилися не менш тяжкими: голод 1946—1947 рр., масові репресії в західних областях, непосильні податки на колгоспників. Як і раніше, Сталін ставився до України з особливою підозрою. Є свідчення М. Хрущова про те, що українці уникли суцільної депортації тільки завдяки можливим складнощам при проведенні цього процесу, пов'язаним зі значною чисельністю українського народу.

Після смерті Сталіна Україна знову почала одержувати політичні “дивіденди” як найбільша (після Росії) союзна республіка. Вона стала, як зауважив з іронією канадсько-український історик Б.Левицький, “другою серед рівних”. Уперше Компартію України очолив українець. Однак невдовзі республіка позбулася “привілеїв. Частина її в загальносоюзних капіталовкладеннях зменшилася майже удвоє.

Громадянам України комунізм запам'ятався у пропагандистській оболонці “розвинутого соціалізму”. Це був період лібералізованих порядків і відносної матеріальної забезпеченості. Мало хто здогадувався, що командна економіка гние і розкладається. Силоне поле радянської імперії почало слабнути. Для країн “соціалістичної співдружності” і союзних республік виникла перспектива здобуття незалежності.

Системна криза радянського ладу мала дві основні причини. Перша з них — глобальна: наслідки Другої світової війни. Ця війна настільки прискорила розвиток техніки, що її можна вважати початком завершального етапу індустріальної епохи, передднем постіндустріальної доби в історії людства. У передових країнах розгорнулася нау-

ково-технічна революція. Замість вугілля і металу на передньому плані опинилися високотехнологічні галузі.

Сталінські стратеги не помітили цієї революції. Скорочення відставання за видобутком палива і виплавою металу вони сприймали як свідчення радянських успіхів в економічному змаганні двох систем. Коли через десять років після війни пленум ЦК КПРС вперше за весь час існування партії розглянув питання про науково-технічну революцію, то виявилось, що вона обходила стороною навіть підприємства воєнно-промислового комплексу.

Демократичні країни Заходу не змогли конкурувати зі своїм тоталітарним союзником у поборенні Третього рейху. Винятково високий мобілізаційний потенціал і, звичайно, наявність ресурсів, що могли бути мобілізовані, сприяли тому, що Радянський Союз успішно протистояв економіці мало не всієї Європи, яка потрапила під владу Німеччини. В ядерно-космічній гонці ця єдина перевага планового господарства над ринковим проявилася ще один раз, але вже останній. Програма висадки людини на Місяць була згорнута в СРСР за браком коштів. У постіндустріальну добу тоталітарна економіка і науково-технічний прогрес виявилися несумісними.

Щоб знайти другу причину системної кризи радянського ладу, слід згадати, що використовували для здійснення контролю над суспільством вожді чотири важелі: терор, пропаганду, виховання і економічну залежність практично кожного члена суспільства від держави. Цей останній важіль означав, до речі, що держава зобов'язувалася задовольняти потреби населення в засобах існування. Однак із задоволенням потреб людини завжди було сутожно. Про що свідчила сама можливість величезної концентрації матеріальних і людських ресурсів на цілі, визначені вождями? Тільки про те, що держава могла не звертати уваги на повсякденні потреби людей, позбавлених політичної та економічної свободи.

Коли таке становище тривало нескінченно довго, пропаганда і виховання переставали бути дійовими важелями зміцнення державної безпеки. Єдиним надійним гарантом стабільності залишався масовий терор. Побудований за допомогою терору, радянський лад продовжував існувати, користуючись залякуванням населення як наркотиком.

В.Ленін на порозі смерті, очевидно, побачив ті загрози для суспільства, що впливали з практики реалізації доктрини, яку пізніше назвали "марксизмом-ленінізмом". Тому видається досить ймовірним, що він готовий був обмежити комуністичну революцію вже досягнутими результатами. Сталін, однак, використав непівську зупинку для підготовки нового штурму. Як вже зазначалося, засобами страхотливого терору йому вдалося створити суспільно-економічний лад, який максимально наближався до первинних умоглядних рекоменда-

цій В.Леніна і М.Бухаріна. Тільки терор міг підтримувати цей лад у робочому стані.

Питання про те, чому суспільство мирилося з терористичною диктатурою Сталіна, вимагає додаткового дослідження. Безнадійна, але безкомпромісна боротьба українських націоналістів показує, що можна було б діяти інакше.

За три з половиною десятиліття сформувалося покоління людей, привчених до того, що держава їх годує. Держава годувала погано, але всепроникаючий терор усував небезпеку соціального вибуху. Коли смерть диктатора спричинила вакуум влади, провідні члени так званого колективного керівництва — Л. Берія і М.Хрущов у боротьбі між собою продемонстрували готовність надати населенню політичні послаблення і підвищити його матеріальний добробут. Хрущов переміг, а його пропагандисти демонізували Берію. Наступники Сталіна розуміли, що вони не мали того впливу на суспільство, який робив опір терору неможливим. Масовий терор як спосіб державного управління виявився вичерпаним. Але припинення масового терору одразу викликало системну кризу радянського ладу.

Причини кризи були зумовлені органічною неспроможністю радянського ладу адекватно відповідати на виклики часу: тримати на плаву колосальний воєнно-промисловий комплекс, розвивати освіту та науку відповідно до вимог науково-технічної революції і одночасно забезпечувати добробут населення. В добу Л. Брежнєва ціною занепаду економіки було досягнуто паритету в озброєннях з країнами НАТО. Становище на якийсь час врятувала світова енергетична криза, яка пролилася на Радянський Союз несподіваною зливою “нафтодоларів”. Намагалися вирішити нерозв’язні суперечності радянського ладу і шукати вихід зі складного становища довелося вже М.Горбачову.

М. Горбачов не раз заявляв, що почав у квітні 1985 р. курс на перебудову за власним вибором. Мовляв, СРСР міг існувати й далі без перебудовних потрясінь, а за ним залишався б пост генерального секретаря ЦК КПРС.

Можна погодитися лише з однією частиною цього твердження: кампанія “перебудови” була започаткована останнім генсеком із власної волі. Все, що трапилося потім, мало цілком об’єктивну логіку розвитку. Коли М. Горбачов необережно торкнувся створеної В.Леніним конструкції влади з метою її вдосконалення, бюрократична “перебудова” зірвалася в каскад блискавичних і радикальних змін, тобто в революцію.

Влітку 1988 р. XIX конференція КПРС схвалила ініційоване в оточенні Горбачова рішення про “повновладдя рад”. Наприкінці того ж року Верховна Рада СРСР проштампувала рішення, схвалене партконференцією. Суть його полягала у докорінній перебудові органів радянської влади. Вони перетворювалися на повновладні структури,

прямо не залежні від партійних комітетів. Після цієї конституційної реформи “керівна і спрямовуюча” роль КППС повинна була реалізуватися в інший спосіб, насамперед — шляхом виборів партійних функціонерів у ради і їхньої роботи на чолі рад або виконкомів рад.

У такій реформі номенклатура не відчула небезпеки. Вона звикла до того, що депутатство в радах було доповненням до високого партійного чину. Фактично ж руйнування тандему “партія-ради” докорінно змінювало державний устрій. Радянський центр влади почав стрімко перетворюватися на первинний, тому що тільки він мав легітимне походження. Компартійні комітети втрачали авторитет, а з ним і владу. СРСР перестав бути тоталітарною країною, хоча ніхто тоді (навіть на Заході) цього не помітив.

Перші вільні вибори до Верховної ради УРСР в березні 1990 р. дали владу, як і передбачали ініціатори конституційної реформи, представникам КППС. Але в західних областях вони призвели до появи феномену, який здавався протиприродним: антикомуністичної радянської влади.

Конституційна реформа М. Горбачова позбавила КППС статусу державної партії. Цього теж ніхто не помітив, але наслідки цього проявилися негайно, тому що на КППС були “зав’язані” всі структури наддержави. Спочатку, ще у 1989 р., розвалилася зовнішня імперія в Центрально-Східній Європі. Після виборів 1990 р. проти компартійно-радянського центру виступили парламенти союзних республік. Почав набирати силу національно-визвольний рух.

У березні 1990 р. почала працювати 1-ша сесія Верховної Ради УРСР нового скликання. На відміну від попередніх часів, коли сесійні засідання парламенту тривали лише кілька днів, щоб проштампувати завчасно підготовлені в партійних комітетах рішення, Верховна Рада стала працювати на постійній основі.

381 місце в парламенті з 443 належало членам КППС. Комуністична більшість протистояла Народній раді, але була неоднорідною. Найбільшу питому вагу в ній (25,5 %) мали керівники народного господарства: від міністрів до директорів заводів — 97 осіб. На другому місці (22,3 %) були партійні керівники: від секретаря ЦК до секретаря парткому колгоспу — 85 осіб, на третьому (12,6 %) — радянські працівники: голови виконкомів, начальники їх відділів та управлінь — 48 осіб, четверте місце (9,2 %) належало головам колгоспів — 35 осіб, п’яте (8,1 %) — науковцям і професорсько-викладацькому складу вузів — 31 особа⁴.

Комуністична більшість у парламенті не була згуртованою ні ідеологічно, ні організаційно. Немало депутатів-комуністів досягли високого соціального статусу також завдяки власним діловим якостям, а не лише партійній приналежності. У них не було потреби гуртуватися навколо жорсткої лінії ЦК КПУ. Деякі з них співчували опозиції,

а секретар парткому колгоспу В. Філенко навіть став одним з лідерів Демократичної платформи в Компартії України, а пізніше — Народної ради у складі Верховної Ради УРСР. Група науковців і викладачів вузів (за винятком С. Дорогунцова) взагалі перебувала поза компартійним контролем.

ЦК КПУ все ж таки спромігся сформувавши парламентську більшість, яка дістала офіційну назву “За суверенну Радянську Україну”, а фактично увійшла в історію під назвою “група 239”, бо саме таку кількість голосів набрав другий секретар ЦК Л.Кравчук під час його обрання головою Верховної Ради. Восени 1990 р. ця більшість розпалася на дві течії: прихильників союзного центру, які гуртувалися навколо першого секретаря ЦК КПУ С. Гуренка, і націонал-комуністів на чолі з головою Верховної Ради Л. Кравчуком. Позиції останніх у парламенті зміцнилися після приїзду в Київ 19 листопада 1990 р. голови Верховної Ради Російської Федерації Б.Єльцина. Підписанням у цей день договору між Україною і Росією по суті оформлявся ситуаційний союз двох найбільших республік СРСР, спрямований проти компартійно-радянського союзного центру на чолі з М. Горбачовим.

Комуністи-парламентарії вже не мали єдиної стратегічної лінії й пливли за течією, прагнучи пристосуватися до ситуації, яка стрімко змінювалася. Настрої в суспільстві негайно передавалися у союзний і республіканські парламенти. Так само колізії політичної боротьби у парламентах ставали відомими виборцям. Робота з’їздів народних депутатів СРСР і Верховної Ради УРСР транслювалася по радіо і телебаченню.

Народна рада — парламентська опозиція, яка складалася здебільшого з членів Народного руху України, проголосила своєю метою утворення незалежної держави з усіма атрибутами влади — власною армією, системою національної безпеки, грошовою одиницею, самостійною зовнішньою політикою.

Як тільки почали працювати Верховні Ради союзних республік 12-го скликання, питання про межі їхнього суверенітету і обсяг повноважень союзного центру негайно постало на порядку денному. Кожна союзна республіка формально завжди мала право вийти зі складу СРСР. Проте лише тепер створилася можливість використати цю конституційну норму.

24 березня Верховна Рада Литовської РСР поспішила прийняти законодавчий акт “Про відновлення незалежної Литовської держави”. Проте президія Верховної Ради УРСР засудила ініціативу литовців. Позачерговий з’їзд народних депутатів СРСР, що відбувався тоді, визнав цей акт недійсним. Знаменитий “парад суверенітетів” почався не з Литви.

Аналіз послідовності приймання декларацій про державний суверенітет союзними республіками дає змогу зробити цікавий висновок.

Депутати парламентів союзних республік, за винятком прибалтійських, психологічно не були готові реалізувати можливості, надані їм радянською конституцією. Неготовність зникла, як тільки ці можливості випробував у боротьбі за Кремль Б. Єльцин. 12 червня 1990 р. Російська Федерація прийняла Декларацію про державний суверенітет.

Росія була державоутворюючою республікою. Безглуздо було б говорити стосовно неї про національно-визвольну боротьбу. У Москві відбувалася боротьба за владу між М. Горбачовим і Б. Єльциним. Останній скористався популістською конструкцією радянської державності, щоб ухилитись від підпорядкування загальносоюзному центру.

Проте вважати дії Б. Єльцина головною причиною розвалу СРСР помилково. Радянський Союз розвалювався разом із партією, що його створила. Зникало силове поле, у котрому, подібно фантомам Станіслава Лема, тільки й могла існувати ця наддержава.

Через два тижні після прийняття Декларації про державний суверенітет Верховною Радою Російської Федерації український парламент розпочав розгляд ідентичного питання. 5 липня від імені Народної ради В. Чорновіл запропонував негайно відкликати з Москви групу з 63 народних депутатів УРСР, які були делегатами ХХУІІІ з'їзду КПРС, щоб вони мали змогу взяти участь у розгляді доленосного для України питання про її суверенітет. Пропозиція була настільки природною, що її змушена була схвалити більшість парламенту. Уперше опозиція і більшість проголосували солідарно.

Розуміючи значення документа, депутати зважували кожне слово, кожне формулювання Декларації про державний суверенітет України. За дебатами по телебаченню стежила вся республіка. Остаточний текст приймався 16 липня 1990 р. поіменним голосуванням. 355 з 385 зареєстрованих у цей день депутатів проголосували за, 4 — проти, 26 не взяли участі у голосуванні⁵.

Державний суверенітет України визначався в Декларації як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах; від імені народу України могла виступати лише Верховна Рада. Територія УРСР в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою.

Виникає закономірне питання: якими були рушійні сили національної революції?

Перебудову започаткував компартійно-радянський апарат в умовах майже цілковитої політичної летаргії суспільства. Апарат започаткував й конституційну реформу, яка цілком несподівано для нього привела до ліквідації тоталітаризму. Однак не можна називати представників компартійно-радянської номенклатури рушійною силою антикомуністичної революції. Навпаки, вони якраз прагнули вряту-

вати соціально-економічний лад, який уже вичерпав життєвий ресурс і перейшов у стадію саморуйнування.

Радянський лад разом із створеною під нього командною економікою став анахронізмом на тлі прискороного суспільного прогресу в країнах Заходу. Звичні важелі управління почали відмовляти, тому спроби останнього генсека лібералізувати сталінський соціалізм були, по-суті, вимушені. Однак ліки, прописані його командою прогнілій системі, виявилися занадто сильними, і перебудова зірвалася — в революцію.

Цей зрив спостерігався в усіх союзних республіках. Проте революційний процес відбувався в них по-різному і привів до неоднакових результатів.

Компартійно-радянській номенклатурі в республіках вдалося зберегти контроль за подіями. В них почалося своєрідне повернення до того укладу життя, який радянська влада так і не знищила до останку, а пристосувала до своїх потреб і модернізувала.

Досить коротким і прямим був шлях до демократії і ринку в республіках Балтії. Навіть у сталінську добу їхня радянська організація здійснювалася не до кінця. У більш ліберальні часи почалося стихійне відторгнення цінностей комунізму, яке виявлялося навіть у політичній позиції національних кадрів компартійно-радянської номенклатури. Відторгнення тільки поглибилося, коли союзний центр почав знищувати національну специфіку цих республік штучним заохоченням напливу мігрантів.

Україна належала до числа тих республік, де тоталітарна виробничо-владна конструкція наскрізь пропала соціальне середовище. В ньому не було жодних матеріальних проявів дорадянських соціально-економічних і політичних структур, зникла навіть пам'ять про них. Залишалося тільки чуття національної відмінності, яке, однак, об'єднувало більшість атомізованого комунізмом населення. Незважаючи на істотні регіональні відмінності, українці продовжували відчувати себе українцями і проявили непохитну волю до суверенізації своєї республіки. Компартійно-радянська номенклатура зрозуміла це і як могла підтримала споконвічне прагнення власного народу. Уперше це трапилося у Верховній Раді УРСР під час прийняття Декларації про державний суверенітет.

Рушійні сили національної революції в Україні формувалися безпосередньо під час революційних подій. На ходу в революцію включалися так звані неформальні організації, об'єднані Народним рухом України, визначали свою позицію до змін мільйони громадян України всіх національностей, які працювали або несли службу в структурах союзного підпорядкування. Переважна частина Компартії України висловилася за суверенізацію республіки і власної партії. Цього не могла не врахувати компартійно-радянська номенклатура, яка ще зберігала

ла за собою всі важелі влади. В ній стрімко зростала частка націонал-комуністів.

Чому “прораби перебудови” не змогли утримати в своїх руках контроль над ситуацією? Є дві причини. Перша з них очевидна. Ленінсько-сталінська виробничо-владна конструкція російського комунізму перетворила Радянський Союз у наддержаву на ґрунті індустріалізму, але в постіндустріальну епоху вона не спромоглася відповісти викликам історії. Будучи економічно неефективною від народження, ця конструкція, однак, виявилася життєздатною в період кризи капіталізму. Проте, коли переборюючи кризу розвинуті капіталістичні країни пішли далеко вперед, ця конструкція тримала Радянський Союз разом з усім “соціалістичним табором” в рамках індустріальної епохи.

Реформатори з оточення М. Горбачова не розуміли, що радянський лад вже вичерпав усі резерви розвитку і повинен був розпастися під вагою проблем, породжених самим його існуванням. Це був спонтанний розпад, майже несподіваний як для політичних сил всередині СРСР, так і для армії кремленологів та радянологів у науково-дослідних центрах країн НАТО.

Друга причина менш очевидна. Вона впливає з уже названих властивостей радянського режиму — хитромудрої комбінації влади радянських органів, яка ґрунтувалася на демократичній конституції, з диктатурою компартійних вождів, цілком незалежною від суспільства і навіть від “зовнішньої” партії. Борсаючись у безнадійних спробах реформувати те, що реформуванню не піддавалося, команда М. Горбачова змусила компартійно-радянську номенклатуру зробити непоправну помилку на інституціональному рівні: радам віддали усю повноту влади. Виявилось, що без тандему “партія-ради” радянський режим став нагадувати рибу, викинуту на берег. Від нього з відразою відвернулися найбільш далекоглядні апаратники.

Розгляд цієї причини краху перебудови підводить нас до прихованих рушійних сил Української революції 1989—1991 рр. Як не дивно на перший погляд, їх слід шукати у досить віддаленому минулому.

Російську революцію, яка почалася у лютому 1917 р. і закінчилася розгоном Установчих зборів у січні 1918 р., визначний англійський історик Е. Карр називав більшовицькою. З ним можна погодитись лише частково, коли брати до уваги власне більшовицьку тактику і результат цієї революції. У ході революції більшовики на певний час відмовились від власних гасел і взяли на озброєння народні. Такий маневр якраз і надав їм можливість опанувати ради зсередини, зробити їх інструментом власної диктатури. Сполучення стихійного екстремізму представлених у радах мас з доктринальним екстремізмом комуністичної програми (від якої ленінська партія після смерті Леніна не збиралася відмовлятися) забарвило народну революцію у більшовицькі кольори задовго до жовтневого перевороту. Коли ради були цілком перетравлені “диктатурою пролетаріату”, більшовики повернулися до своєї програми і почали втілювати її у життя.

Тандем “компартия-ради” відіграв визначальну роль і в успішній побудові радянської імперії на терені колишньої Російської імперії. В. Ленін наділив національні радянські республіки незалежним статусом, а в 1922 р. надав їм рівні з метрополією і величезні за обсягом повноваження тільки з однією метою: щоб уникнути лобової сутички з революційним рухом пригноблених народів. Білогвардійська Росія зробити такого не спромоглася, і це було однією з причин її поразки. Творець комуністичної доктрини і партії розумів, що за наявності “диктатури пролетаріату” конституційні повноваження республік нічого не варті.

Коли М. Горбачов зруйнував тандем “компартия-ради”, національні республіки уперше дістали можливість скористатися своїми конституційними правами, у тому числі й правом на вільний вихід з федерації. Звідси випливає один незаперечний висновок: Радянський Союз справді розвалився в результаті визвольної боротьби, але учасники сучасного національного руху скористалися конституційними правами, завойованими зовсім іншими людьми задовго до їх народження. Радянський Союз розвалився в результаті накладення одна на одну двох революційних хвиль: тієї, що була породжена перебудовою, і тієї, яка докотилася від Другої української революції, інших національних революцій, викликаних розпадом Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА І ПРИМІТКИ

¹ Сільські вісті (Київ). — 1991. — 7 червня.

² *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. — Т. 36. — С. 452.

³ Діло (Львів). — 1925 р. — 14 лютого.

⁴ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — К., 2000. — С. 22.

⁵ Там же. — С. 20.